

به نام خداوند جان و خرد

جزوه درس ۱ جغرافیا ۳ (مقر و موقعیت جغرافیایی)

تعریف مقر:

منظور از مقر، مکان اصلی و دقیق یک سکونتگاه و محل استقرار آن بر روی زمین است. مقر هر روستا یا شهر همچنین هسته اولیه آن را شامل می شود.

تعریف هسته اولیه سکونتگاه:

منظور از هسته اولیه مکانی است که مردم برحسب نیاز آن را برای زندگی انتخاب نموده و به اشغال درآورده اند و بعدها روستا یا شهر از آن محل گسترش یافته است.

عوامل سکونت گزینی توسط انسان:

در انتخاب مکان برای استقرار و سکونت جمعیت، عوامل طبیعی بیشترین نقش را داشته اند.

در درس تاریخ خوانده اید که پیش از هزار سال قبل نخستین روستاها و شهرهای پرجمعیت و همچنین تمدن های اولیه در کنار رودهای دجله و فرات، نیل، کارون، سند و ... پدید آمدند.

در سکونت گزینی انسان ها در این مناطق، عواملی چون:

۱. آب فراوان،

۲. آب و هوای ملایم،

۳. خاک حاصلخیز،

جلوه ها نقش مهمی داشته است.

عوامل مؤثر در پیدایش یک سکونتگاه در مکان خاص

۱. عوامل طبیعی

۲. عوامل سیاسی و تصمیمات حکومتی

۳. دسترسی به راه های تجاری

۴. عوامل دفاعی و نظامی

مهم ترین عوامل شکل گیری مستعمره ها و شهرها در ایران

۱. دسترسی به آب
۲. قلعه های دفاعی
۳. بازارهای محلی
۴. قرار گرفتن در تقاطع راهها

عوامل مؤثر در به خطر انداختن حیات یک سکونتگاه:

- مجاورت یک سکونتگاه با کوه آتشفشان یا گسل های فعال نیز می تواند حیات آن سکونتگاه را به خطر بیندازد.
- برخی تغییرات محیط پیرامون مانند رویدادهای سیاسی یا تغییرات آب و هوایی می تواند موجب از دست دادن موقعیت و اعتبار یک شهر یا انتقال آن به مکان دیگر شود.
- آیا می توانید مثال دیگری از نقش موقعیت یک شهر در توسعه و گسترش یا نابودی و زوال آن بیان کنید؟ موقعیت و مقر مکمل یکدیگرند.

تفاوت مقر و موقعیت جغرافیایی:

البته منظور از آنچه گفته شد مقر، مکانی است که سکونتگاه در آنجا بنا شده و بیشتر با عوامل محلی سروکار دارد، اما موقعیت، شرایط و ارتباط سکونتگاه را با عوامل در سطحی وسیع تر مانند یک ناحیه نشان می دهد.

اهمیت مطالعه موقعیت مقر روستاها و شهرها:

مطالعه موقعیت، مقر روستاها و شهرها به ما کمک می کند تا بهتر برای توسعه و عمران و آبادانی آنها برنامه ریزی کنیم.

تفاوت های شهر و روستا

فعالیت اقتصادی:

مهم ترین ملاک شهر و روستا تفاوت در فعالیتهای اقتصادی آنهاست. در غالب سکونتگاه های روستایی، بیشترین نسبت از جمعیت فعال در بخش کشاورزی (زراعت، دامداری، جنگلداری، صید و شکار و غیره) فعالیت دارند اما در شهرها بیشتر مردم در فعالیتهای صنعتی و خدماتی مشغول به کار می باشند.

میزان جمعیت:

متداول ترین ملاک تشخیص شهر و روستا ملاک جمعیتی است و اگر جمعیت سکونتگاه به میزان معینی برسد آن را شهر تلقی می کنند. اما این ملاک در نواحی مختلف دنیا متفاوت است. در برخی کشورهای اروپایی سکونتگاه هایی با بیشتر از ۲۰۰۰ نفر شهر محسوب می شوند اما در برخی کشورهای پرجمعیت آسیا مانند چین و هند روستاهایی با بیش از ۳۰۰۰ نفر جمعیت وجود دارند. به طور کلی شهرها پرجمعیت تر از روستاها بوده و تراکم جمعیت نیز در آنها بیشتر است.

وسعت و فضای سکونت و فعالیت:

در روستاها فضاهای باز چشم اندازهای طبیعی بیشتر و گسترده تر است در شهرها خانه ها، مغازه ها و فضاهای صنعتی به هم فشرده ترند و فعالیت های متنوع در فضاهای محدودتری متمرکز شده است.

دسترسی به خدمات و تسهیلات:

در شهرها امکانات آموزشی، درمانی و پزشکی، مراکز خرید، حمل و نقل عمومی، خدمات مالی و بانکی، آب و برق و... متنوع و گسترده است در حالی که این خدمات و تسهیلات در روستاها کمتر و محدودتر است.

فرهنگ و مناسبات اجتماعی:

در روستاها به دلیل جمعیت کمتر، بیشتر افراد یکدیگر را می شناسند و روابط خویشاوندی، وابستگی اجتماعی و همکاری در جوامع روستایی بیشتر است. آداب و رسوم و شیوه زندگی در شهر و روستا متفاوت است. در شهرها نوگرایی و تغییرات اجتماعی سریع تر است.

- ۱- در شکل گیری هر دو نوع سکونتگاه عوامل طبیعی از جمله آب فراوان، خاک حاصلخیز و آب و هوای مناسب نقش دارند.
- ۲- در شکل گیری هر دو نوع سکونتگاه عوامل انسانی از جمله موقعیت دفاعی خوب، ظرفیت اشتغال زایی، نیروی انسانی، پیشینه تاریخی نقش دارند.

- ۳- در هر دو نوع سکونتگاه مسایل فرهنگی، اقتصادی، تاریخی، اجتماعی به چشم می خورد.

- ۴- یکجانشینی از ویژگی های دیگر هر دو نوع سکونتگاه است.

- ۵- هر دو نوع سکونتگاه شهری و روستایی با یکدیگر روابط متقابل دارند و نادیده گرفتن هر کدام موجب عدم پیشرفت دیگری می شود و بالعکس توسعه هریک از سکونتگاه ها، توسعه دیگری را به همراه خواهد داشت و توجه به توسعه پایدار در هر دو نوع سکونتگاه لازم و ضروری است.

سلسله مراتب سکونتگاه ها

سکونتگاه‌های روستایی و شهری را نیز می‌توان رتبه‌بندی کرد.

رتبه‌بندی سکونتگاه‌ها بر اساس جمعیت:

سکونتگاه‌ها از نظر تعداد جمعیت متفاوت می‌باشند و طیف وسیعی از یک ده کوچک با کمتر از ۱۰۰ نفر جمعیت تا شهرهای بالای ۱۰ میلیون نفر را در برمی‌گیرند.

تعریف سلسله مراتب سکونتگاه‌ها:

سلسله مراتب سکونتگاه‌ها یعنی رتبه‌بندی آن‌ها برحسب اهمیت.

معیارهای اصلی در رتبه‌بندی سکونتگاه‌ها:

برای این منظور سکونتگاه‌ها را براساس میزان جمعیت و عملکرد (خدماتی که ارائه می‌کنند) طبقه‌بندی می‌کنند.

دو جنبه مورد توجه در مورد حوزه نفوذ عملکرد یک سکونتگاه:

الف) آستانه نفوذ

یعنی حداقل جمعیتی که تقاضای کالا، خدمات یا عملکردی از سکونتگاه دارند.

ب) دامنه نفوذ

یعنی بیشترین مسافتی که مردم منطقه برای دریافت خدمات از آن سکونتگاه طی می‌کنند.

جدول: سطح شهرنشینی در نواحی مختلف جهان (۲۰۱۴ میلادی)

نواحی	آمریکای شمالی	آمریکای لاتین و کارائیب	اروپا - اقیانوسیه	آسیا	آفریقا
درصد شهرنشینی	۵/۸۱ درصد	۵/۷۹	۵/۷۳ درصد	۵/۴۷ درصد	۴۰ درصد

مقایسه سطح شهرنشینی و سرعت شهرنشینی بین کشورهای پیشرفته و در حال توسعه:

هرچند اختلاف قابل توجهی میان سطح شهرنشینی در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین با نواحی توسعه یافته صنعتی آمریکای شمالی و اروپا وجود دارد، اما باید توجه کرد که سرعت افزایش شهرنشینی در آسیا و آفریقا بیشتر از سایر نواحی جهان است و همچنان ادامه دارد.

مقایسه رشد شهرنشینی در کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکای لاتین با کشورهای پیشرفته:

در حالی که نرخ رشد سالیانه شهرنشینی در سایر نواحی جهان ۴/۰ درصد است، در آسیا و آفریقا این رشد ۵/۱ درصد در سال است.

علل رشد شهرنشینی در آسیا و آفریقا

- مهاجرت فزاینده روستاییان به شهرها برای اشتغال و دستمزد بیشتر
- صنعتی شدن و توسعه کارخانه‌ها
- رشد بخش خدمات
- ورود این کشورها به تجارت جهانی

گسترش حومه نشینی

تعریف حومه:

به بخش‌های پیرامونی یک شهر حومه می‌گویند.

علل شکل گرفتن حومه‌های شهری:

- با افزایش شهرنشینی و گسترش حمل و نقل و وسایل ارتباطی به تدریج حومه‌ها در اطراف شهرها به ویژه شهرهای بزرگ و پرجمعیت شکل گرفتند.
- حومه نشینان برای خرید یا کار و یا استفاده از خدمات شهرها به شهر رفت و آمد می‌کنند.

انواع حومه‌های شهری:

- حومه‌های خوابگاهی
- حومه‌های صنعتی

- حومه‌های فقیرنشین

- حومه‌های مرفه نشین

از مادر شهر تا مگالاپلیس

تعریف مادر شهر (متروپل):

- به‌طور کلی مادر شهر (متروپل) بزرگ‌ترین و مهم‌ترین شهر یک ناحیه، استان یا یک کشور است.
- این شهر ممکن است پایتخت یا شهر اصلی یک ناحیه باشد که به‌عنوان مرکز حکومتی، مذهبی، تجاری و ... در حال فعالیت است و از این جنبه‌ها بر سایر سکونتگاه‌ها برتری دارد.
- برای حداقل میزان جمعیت مادر شهر ارقام مختلفی ذکر کرده‌اند و در این مورد توافقی وجود ندارد.
- معمولاً به مادرشهر، کلان‌شهر نیز گفته می‌شود. برخی نیز معتقدند کلان‌شهر ترجمه و معادل واژه megacity بوده و به شهرهای بالای ۱۰ میلیون نفر اطلاق می‌شود.

تعریف کلان‌شهر در ایران:

در کشور ایران بر طبق مصوبه شورای عالی معماری و شهرسازی به مادر شهرهایی که بالای ۱ میلیون نفر جمعیت داشته باشند مانند تهران، مشهد، اصفهان، کرج، قم و ... کلان شهر گفته می‌شود.

تعریف مگالاپلیس:

در برخی از بخش‌های جهان در نتیجه گسترش فوق‌العاده زیاد دو یا چند مادر شهر در امتداد مسیرهای ارتباطی و حمل و نقل، زنجیره‌هایی از مادر شهرها یا کلان‌شهرها پدید آمده‌اند که به آن‌ها مگالاپلیس گفته می‌شود.

منطقه ابر شهری:

در مگالاپلیس‌ها حومه‌ها و شهرک‌های اقماری یک مادر شهر به حومه‌ها و شهرک‌های مادر شهر دیگر پیوند می‌خورد. برخی مگالاپلیس را منطقه ابر شهری نامیده‌اند.

مهم‌ترین ویژگی‌های مگالاپلیس‌ها:

- تمرکز و انبوهی جمعیت شهری،

- تمرکز مؤسسات مالی و پولی،
- تمرکز صنایع دانش بنیان
- فراوانی آمد و شد بین شهرها با انواع وسایل حمل و نقل زمینی و هوایی.

انواع شکل مگالاپلیس ها:

- شکل خطی یا کریدوری
- شکل کهکشانی

مهم ترین مگالاپلیس های جهان:

- مگالاپلیس شمال شرق ایالات متحده آمریکا (از بستن تا واشینگتن)
- مگالاپلیس ژاپن (توکیو — یوکوهاما) نمونه هایی از اولین مگالاپلیس های جهان هستند.

مهاجرت های روستایی در اروپا در سده نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم:

- در سده نوزدهم و نیمه اول قرن بیستم در کشورهای توسعه یافته صنعتی اروپا و آمریکای شمالی به دنبال توسعه صنایع کارخانه ای مهاجرت از روستاها به شهرها رخ داد. البته این مهاجرت تدریجی و طولانی مدت طی دهه ها سال و همگام با تحولات صنعتی شدن بوده است.

علل مهاجرت های روستایی در کشورهای در حال توسعه:

- بعدها با ورود کشورهای آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین به دوره صنعتی شدن، مهاجرت های فزاینده از روستا به شهر در این نواحی نیز وقوع پیوست. اما این مهاجرت ها همگام با توسعه صنعتی نبود و رشد شهرنشینی در این نواحی در طی دوره های کوتاه زمانی و سریع تر از رشد صنعتی رخ داد و شهرها آمادگی لازم را از نظر امکانات و تسهیلات برای ورود مهاجران روستایی نداشته اند و مشکلات زیادی برای روستاها و شهرها به وجود آمد.

تغییرات کالبدی و عملکردی در روستاها

علل افزایش شهرگرایی:

با بروز تحولات صنعتی و ورود کشورها به عصر نوسازی (مدرنیزاسیون) نفوذ شهرها و «شهرگرایی» در روستاها افزایش یافت.

تعریف شهرگرایی:

منظور از شهرگرایی روندی اقتصادی و اجتماعی است که طی آن شیوه‌های زندگی، رفتار و عملکردها، ارزش‌ها و مظاهر شهری در روستاها و بین روستائینان رواج می‌یابد.

عوامل تغییر روستاها و شهرگرایی در روستاها

۱- تغییرات در چهره روستاها

تغییرات قابل ملاحظه‌ای در چهره و کالبد روستاها نسبت به گذشته با فراهم شدن امکانات و تجهیزاتی چون آب و برق و راه‌سازی، استفاده از ماشین‌آلات کشاورزی، و عناصر و خدمات شهری.

البته میزان این تغییرات از ناحیه‌ای به ناحیه دیگر متفاوت بوده است.

۲- پدید آمدن عملکردهای جدید در روستاها

علاوه بر این با آن که به طور کلی در بیشتر روستاها فعالیت غالب، کشاورزی است اما نقش و عملکرد برخی از روستاها تغییر کرده و عملکردهای جدیدی به طور مستقل یا علاوه بر کشاورزی در این روستاها پدیدار شده که از آن جمله می‌توان به روستاهای صیادی، روستاهای گردشگری و روستاهای صنعتی که در آن صنایع کوچک تبدیلی یا خانگی رونق زیاد دارند، اشاره کرد.

تاریخچه شهرنشینی در ایران

دوره سریع شهرنشینی در کشور:

از سال ۱۳۳۵ به بعد روند شهرنشینی در ایران سرعت گرفت. از یک سو از آنجایی که بودجه کشور ما متکی به درآمد حاصل از فروش نفت است و این درآمد در دست دولت ذخیره می‌شود، دولت‌ها با استفاده از درآمد نفتی بیشترین سرمایه‌گذاری‌ها و توسعه کارخانه‌ها و تجهیزات و زیرساخت‌ها را به شهرها اختصاص دادند. از سوی دیگر از سال ۱۳۴۱ چند مرحله اصلاحات ارضی در روستاها انجام گرفت.

دوره کند شهرنشینی در کشور:

همان طور که گفته شد یکی از عوامل مهم افزایش جمعیت شهری در ایران مهاجرت از روستا به شهر بوده است. تا سال ۱۳۳۵ مهاجرت از روستاها به شهرها به کندی صورت می گرفت و محصولات کشاورزی بخش عمده تولیدات داخلی را تشکیل می داد. این دوره به دوره شهرنشینی کند معروف است.

تعریف اصلاحات ارضی:

اصلاحات ارضی یعنی تغییر قوانین مالکیت زمین و توزیع مجدد آن به نفع کشاورزان.

علل عدم موفقیت اصلاحات ارضی در ایران:

هرچند اصلاحات ارضی در بسیاری کشورها انجام شده و به نوبه خود کار خوبی در جهت مقابله با مشکلات روستائیان بوده اما در برخی کشورها نظیر ایران موفقیت آمیز نبوده است. در ایران اصلاحات ارضی با خلع ید از مالکان بزرگ (اربابها) و واگذاری زمین به دهقانان خرده پا انجام گرفت.

اما تقسیم نادرست زمین و عدم حمایت دولت از کشاورزان و توجه به صنایع مونتاژ و واردات کالا از کشورهای خارجی نه تنها موجب بهبود وضع روستائیان نشد بلکه به ضعف و انهدام کشاورزی در ایران انجامید. در نتیجه مهاجرت روستائیان به شهرها شدت گرفت.